

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВА В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

Олександр Гончаров

м. Київ

Ураховуючи відзначення цьогоріч сторіччя організованого краєзнавчого руху в Україні, бачиться актуальним подальше вивчення цього важливого для країни явища та його складників, зокрема висвітлення досвіду діяльності Національної спілки краєзнавців України (далі – НСКУ) та її регіональних організацій. У цьому році виповнюється 15 років з часу проведення Установчої конференції та офіційної реєстрації Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України (далі – КМО НСКУ) в органах влади. Нині вона налічує понад 200 осіб і за кількістю членів є однією з найбільших регіональних організацій Спілки краєзнавців. І хоча час існування столичної організації НСКУ не такий тривалий, та все ж дає можливість підвести певні підсумки її діяльності, зокрема в галузі дослідження та збереження культурної спадщини України.

Дослідження пам'яток завжди було серед пріоритетних завдань вітчизняного краєзнавчого руху. Значну увагу цьому напрямку приділяв «патріарх краєзнавства», багаторічний голова правління Спілки краєзнавців академік П. Т. Тронько (1915–2011). Збережена, захищена за його участю культурна спадщина України становить безцінну скарбницю не лише національної, але й світової культури [1, с. 103-140]. «Вивчення, дослідження та збереження пам'яток матеріальної та духовної культури» є одним із основних напрямів діяльності НСКУ [2], її столичної організації [3, с. 32].

Київська міська організація НСКУ, її члени здійснюють значну науково-дослідницьку та видавничу роботу в галузі дослідження історико-культурної спадщини України та її столиці. Цьому сприяє науковий потенціал організації [4, с. 234]. Активно працюють над дослідженням пам'яток члени НСКУ – співробітники Інституту історії України НАН України. Уже вийшли у світ перші книги І тому «Київ» багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» у 28 томах. У 2010-х роках було видано низку колективних та індивідуальних монографій, в яких висвітлювалися питання збереження історико-культурної спадщини України та міста Києва, історія пам'яткоохоронної та музейної справи тощо [5]. Співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України під керівництвом д-

рки іст. наук Р. В. Маньковської у співпраці з НСКУ, Національною історичною бібліотекою України ефективно здійснюють документування втрат культурної спадщини України внаслідок російської агресії [6, с. 8].

Члени КМО НСКУ працюють і в інших пам'яткознавчих та пам'яткоохоронних установах та організаціях. В Центрі пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури працювала д-рка іст. наук Л. Д. Федорова. С. І. Кот (1958–2022) та Р. В. Маньковська входили до складу спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій цієї установи. Членкиня КМО НСКУ, канд. істор. наук А. В. Ніколаєва є експерткою сектору «Культурна спадщина» Українського культурного фонду.

Члени столичної організації НСКУ брали участь у парламентських слуханнях на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» (18 квітня 2018 р.), працювали у складі журі всеукраїнського фотоконкурсу «Вікі любить пам'ятки» (2014, 2015). Голова Київської міської організації НСКУ, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. П. Гончаров з липня 2017 р. входив до складу Київської міської науково-редакційної групи для підготовки матеріалів до проєкту «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років». КМО НСКУ підтримує громадськість та органи місцевої влади столиці у вирішенні проблем охорони пам'яток культури, в питаннях протидії незаконній забудові історичних місцевостей тощо [7, с. 242].

Культурну спадщину досліджували члени первинного осередку КМО НСКУ відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, які з травня 2016 р. працювали над проєктом «Антропологія простору: культурний ландшафт Києва та околиць». Презентація видання, підготовленого колективом відділу, відбулася 18 травня 2017 р. на VII міжнародному фестивалі «Книжковий Арсенал» [8].

Досліджують пам'ятки Києва члени столичної організації НСКУ – викладачі закладів вищої освіти та окремі краєзнавці. Так, В. О. Жадько – д-р філос. наук, професор, завідувач кафедри журналістики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова перебуваючи певний період в рядах НСКУ досліджував пам'ятки некрополів [9]. Церковні пам'ятки досліджував і популяризував краєзнавець В. Г. Киркевич (1945–2022) [10].

Значний внесок у дослідження історико-культурної спадщини, висвітлення діяльності відомих учених минулого в галузі пам'яток здійснюють члени КМО НСКУ – викладачі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Так, у 2011 р. Національна спілка краєзнавців України за ініціативи столичної організації НСКУ видала книгу науковця 20–30-х років минулого століття О. О. Тулуба (рукопис був

підготовлений до друку ще 1929 р., але так і не був виданий) «Київ та його давня давнина у творах народних» (упоряд. професор В. І. Ульяновський та доцент В. В. Пилипенко). В ній уперше систематизовано фольклорні матеріали, які репрезентують народну уяву про Київ з найдавніших часів до XVIII ст. включно [11]. Активно досліджує архітектурні пам'ятки Києва канд. іст. наук, доцент, член правління КМО НСКУ К. О. Третяк. У 1998 та 2004 рр. він видав довідники про зруйновані і втрачені пам'ятки столиці України, які стали вагомим доробком у дослідженні історичної долі пам'яток Києва, а також проблем охорони та збереження історико-культурної спадщини [12]. У книзі К. Третяка, яка вийшла друком у 2018 р., зібрані матеріали проведеного дослідження щодо перебудов і реконструкцій споруд Києва протягом останніх десятиліть [13]. У цьогорічному виданні, присвяченому 110-літньому ювілею академіка, Героя України Петра Тронька, зафіксовано 420 зруйнованих і 25 відновлених пам'яток [14]. Професору М. І. Петрову, більша й найпродуктивніша частина життя якого пройшла в Києві і який у своїй науковій та суспільно-політичній діяльності особливу увагу приділяв історії Києва, стану збереження його історико-культурних пам'яток, присвячене дослідження канд. іст. наук. О. В. Ставнюк та д-ра іст. наук В. В. Ставнюка. Книга видана за підтримки виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) за поданням КМО НСКУ [15].

Різні аспекти пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної тематики, пов'язаної зі столицею, розглядалися під час проведення міжнародних науково-практичних конференцій, які організовувалися за участю Київської міської організації НСКУ – «Києвознавчі читання: історія та етнокультура» та «Історико-культурний туризм: український та зарубіжний досвід». Починаючи з 2014 року за організаційної та фінансової участі КМО НСКУ були видані матеріали п'яти міжнародних науково-практичних конференцій, які столична організація проводить спільно з кафедрою етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Софійським університетом «Св. Климент Охридський» [16].

Питання пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної тематика різною мірою були представлені й на інших наукових конференціях, в яких брали участь члени КМО НСКУ. Це передусім всеукраїнські наукові історико-краєзнавчі конференції, які проводяться під егідою НСКУ; всеукраїнські науково-практичні конференції в межах започаткованих Національною історичною бібліотекою України 2011 року краєзнавчих читань пам'яті Петра Тронька; щорічні науково-практичні конференції «Київ і кияни», що проводяться Музеєм історії міста Києва. У жовтні 2023 р. за участю НСКУ відбулася Міжнародна наукова конференція «Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни» на якій порушувалися нагальні питання щодо практичних заходів збереження культурних цінностей

та фіксації втрат історико-культурних пам'яток в умовах російської збройної агресії. Актуальні проблеми історико-культурної спадщини України у викликах війни окреслили члени КМО НСКУ – працівники Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України Р. В. Маньковська, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, Н. Г. Ковпаненко [17].

З проблемами охорони і збереження тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, до якої долучилися члени НСКУ. Біля витоків відновлювальних робіт у країні стояв Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара на чолі з акад. НАН України П. Т. Троньком (голова правління фонду у 1996–2011 рр., він також був головою Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентів України). Члени НСКУ входили до складу правління фонду. В. М. Іршенко – заслужена працівниця культури України, лауреатка Премії Петра Тронька у номінації «За внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу» була виконавчим директором фонду. За сприяння фонду і з залученням фахівців Державного комітету будівництва у Києві були відтворені Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церква Богородиці Пирогощі.

НСКУ, її столична організація в питаннях дослідження, збереження та популяризації культурної спадщини співпрацює з бібліотеками та музеями столиці. Особлива увага приділяється громадським музеям. Так, 2009 року КМО НСКУ взяла участь у проведенні ініційованого Національною спілкою краєзнавців України Всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей України. Низка громадських музеїв міста Києва отримали призові місця в різних номінаціях конкурсу [18], зокрема Музей історії Святошинського району, створення якого ініціював методист Центру позашкільної роботи та очільник місцевого осередку КМО НСКУ С. М. Вакулишин (1958–2022). Музей має звання зразкового. Це єдиний у столиці музей, що комплексно досліджує та представляє історію адміністративного району Києва. Колекцію музею складають 800 предметів (з них основного фонду – 600). Значний внесок у розвиток Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка здійснив директор музею у минулі роки, член КМО НСКУ І. К. Патриляк – нині декан історичного факультету, у розвиток Археологічного музею – завідувачка Л. Г. Самойленко. Членами первинного осередку КМО НСКУ – викладачами та студентами кафедри етнології та краєзнавства зібрано значний матеріал в галузі традиційної матеріальної культури, поповнено колекцію етнографічного музею при навчальній фольклорно-етнографічній лабораторії історичного факультету. Музей історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана очолював член президії КМО НСКУ доцент П. В. Сацький (1978–2022), нині – професорка Т. М. Ніколаєва.

У червні 2019 р. укладена «Угода про співпрацю» між Київською міською організацією НСКУ та Музеєм історії міста Києва. З 29 липня 2021 р. у Музеї розпочала проводитись віртуальна екскурсія «Хрещатик 1913», розроблена К. О. Третьяком. Вона знайомить відвідувачів з унікальними спорудами, які були знищені потягом трагічного ХХ століття [19].

На основі або ж за участю матеріалів з приватної колекції члена президії правління КМО НСКУ, краєзнавця і колекціонера, заслуженого працівника культури України В. Г. Киркевича (1945–2022) в минулі роки щорічно влаштовувались виставки в музеях столиці, присвячені питанням державотворення в Україні. В. Киркевич зібрав найбільшу колекцію з історії Києва: 4 тисячі поштових листівок, тисячу книг, півтисячі журналів, газет, сто гравюр та творів живопису, твори декоративно-ужиткового мистецтва, предмети побуту тощо. Загалом В. Киркевич брав участь у понад 50 виставках у різних містах України та за кордоном, мав 18 персональних виставок.

Значне місце посідають питання культурної спадщини в роботі членів КМО – освітян закладів вищої освіти під час навчального процесу в ході підготовки фахівців-істориків, краєзнавців, музеєзнавців, пам'яткознавців, туризмознавців.

В минулі роки значну роботу туристсько-пам'яткознавчого спрямування зі студентською молоддю здійснювали викладачі Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», де щорічно упродовж ряду років у партнерстві з Національною спілкою краєзнавців України та іншими зацікавленими організаціями проводився Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край», започаткований у вересні 2013 р. з ініціативи первинного осередку КМО НСКУ кафедри політичної історії (голова – П. В. Сацький. Мета конкурсу – виявлення силами ініціативних студентів в регіонах України пам'яток історії, культури, природи, побуту тощо і їх дослідження як перспективних туристичних об'єктів. Захід передбачав розробку інновацій для туристичної галузі, які мають також враховувати необхідність збереження цікавих пам'яток та їх популяризацію [20]. Студентські наукові роботи оцінювало журі на чолі з О. П. Ресентом – д-ром іст. наук, професором, членом-кореспондентом НАН України, головою НСКУ. Інноваційні розробки (частина з них стосувалася пам'яток Києва), які здобували призові місця, за поданням Київської міської організації НСКУ відзначались грамотами та подяками НСКУ.

Історико-культурна спадщина активно вивчається студентами історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час проведення навчальних і виробничих практик – етнографічної, історико-краєзнавчої (з 2020 р. краєзнавчої), в організації яких бере активну участь Київська міська організація НСКУ.

Базами практики є установи й організації, які мають значний досвід краєзнавчої роботи, в яких діють осередки КМО НСКУ, або працюють окремі члени організації – в тому числі й бібліотеки Києва [21]. Ще більш предметно вивчаються пам'ятки під час краєзнавчо-пам'яткознавчої практики, яка проводиться для студентів освітньої програми «Музеєзнавство, пам'яткознавство». Так, в липні 2025 р. в організації та проведенні практики взяли участь члени КМО НСКУ Н. О. Волошінська, О. П. Гончаров, Р. В. Маньковська. У зв'язку з продовженням дії воєнного стану практика проводилася в режимі онлайн на базі Київської міської організації НСКУ, Національної історичної бібліотеки України та Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України. Працівниками баз практики були проведені онлайн-заняття зі студентами, в результаті яких практиканти ознайомились з діяльністю установ-баз практики, прослухали лекції на краєзнавчо-пам'яткознавчу тематику: «Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни» (Р. В. Маньковська), «Бібліотеки на допомогу пам'яткоохоронній діяльності» (О. В. Михайлова) та ін. Практиканти здійснили краєзнавчо-пам'яткознавчі дослідження згідно обраної теми. Деякі практичні роботи на києвознавчу тематику виконані із залученням архівних джерел і містять наукову новизну.

Члени КМО НСКУ беруть участь в організації екскурсій, читанні лекцій для студентів та учнів на пам'яткознавчу тематику.

Члени Київської міської організації НСКУ – працівники Інституту історії України НАН України та Малої академії наук України (В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська, В. І. Милько, О. П. Реєнт, В. А. Смолій, С. М. Сивенко) беруть активну участь в роботі з учнівською молоддю – членами відділення історії Київської МАН, зокрема в організації і проведенні Всеукраїнського конкурсу-захисту дослідницьких проектів учнів-членів МАН, наукових конференцій, відзначенні Всесвітнього дня вишиванки, проведенні підсумків Всеукраїнського конкурсу учнівської молоді «Український борщ – національний бренд кулінарної культури» (на підтримку номінації страви до списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО) (17 червня 2021 р.) тощо [22]. Нагальну проблему збереження національної спадщини під час воєнної агресії росії проти нашої країни учні та студенти вивчають в межах Міжнародної практичної конференції «ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді: культурна спадщина в період російсько-української війни» під Патронатом Національної комісії України у справах ЮНЕСКО (2023 р., 2024 р.) [23].

Ми висвітлили основні напрями діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України та її членів стосовно збереження та охорони історико-культурної спадщини столиці України. Окрім цього, частина членів організації проводить активну краєзнавчу діяльність і в регіонах країни, в тому у справі дослідження і охорони пам'яток.

Здійснений огляд дозволяє констатувати, що столична організація Співки краєзнавців за 15 років існування зробила певний внесок у справу дослідження і охорони пам'яток столиці, що є добрим підґрунтям для подальшого розширення її діяльності у цьому важливому напрямі.

Список джерел:

1. Маньковська Р. В. Постать академіка Петра Тронька в українській культурі ХХ – початку ХХІ ст. *Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2014–2018 рр. Документи та матеріали*. Частина 2 / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Р. В. Маньковська та [ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 103–140.
2. Національна спілка краєзнавців України. Офіційний сайт. Статут НСКУ. URL : https://nsku.org.ua/?page_id=5613 (дата звернення: 14.10.2025).
3. Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (26 лютого 2010 року). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров [та ін.]. К.: ТОВ Вид-во “Телесик”, 2011. 66 с.
4. Гончаров О., Дмитрук В. Київська міська організація НСКУ – час зростання ! *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2016. № 1/2. С. 231–244.
5. Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. редактор Горбик В. О. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2009. 258 с.; Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 2: Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ / Горбик В. О. (кер. автор. колект.), Гаврилюк Л. О., Денисенко Г. Г., Катаргіна Т. І., Титова О. М., Пархоменко М. Т., Федорова Л. Д., Чешко В. М. К., 2010. 277 с.; Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 309 с.; Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 373 с. та ін.
6. Маньковська Р. Нерухомі пам'ятки в умовах російсько-української війни: документування втрат. *Сьомі Череванівські наукові читання. Збірник статей. Випуск VII. Полтава* : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2024. 266 с. (С. 7–13.)
7. Гончаров О., Дмитрук В. Київська міська організація НСКУ – час зростання ! С. 242.

8. Антропологія простору. Т. 1. Культурний ландшафт Києва та околиць / За науковою редакцією Марини Гримич. Київ: Видавництво Дуліби, 2017. 316 с. ; Національна спілка краєзнавців України. Офіційний сайт. Києвознавчі видання на Книжковому арсеналі. URL: <https://nsku.org.ua/?p=9503#more-9503>
9. Жадько В. О. Некрополь на Байковій горі: Літературно-публіцистичне видання / За ред. В. П. Андрущенка. К.: ПП «Видавництво «Фенікс», 2008. 312 с.; Енциклопедія некрополезнавства / Автор-упоряд. В. Жадько. К.: Преса України, 2013. 708 с. та ін.
10. Киркевич В. Г. Володимирський собор у Києві. К. : Техніка, 2004. 208 с. (Національні святині України); Православні святині Києва / Н. М. Нікітенко, Л. Г. Івакіна, В. Г. Киркевич та ін.; За ред. Н. М. Нікітенко. К.: Техніка, 2011. 352 с. та ін.
11. Тулуб О. О. Київ та його давня давнина у творах народних. К.: Унісерв, 2011. 242 с.
12. Третяк К. О. Втрачені споруди та пам'ятники Києва: Довідник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 248 с.; Його ж. Київ: Путівник по зруйнованому місту. К.: Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. 159 с.
13. Третяк К. Мінливе обличчя міста, або доля Київських фасадів. К.: Парлам. вид-во, 2018. 536 с.
14. Третяк К. Фантоми історичних ансамблів Києва. Зруйновані, відновлені і призабуті пам'ятки. Упорядники Антон Осьмак та Анатолій Сериков. *Бібліотека журналу «Пам'ятки України»*. Книга 180. Київ – Варшава: Concordia – Пам'ятки України, Фондація академіка Петра Тронька, 2025. 624 с.
15. Ставнюк О. В., Ставнюк В. В. Микола Петров: українознавець, краєзнавець, киевознавець. Київ : Саміт-книга, 2020. 352 с.
16. Кафедра етнології та краєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка. Офіційний сайт. Видання кафедри. URL: <https://ethnic-studies.knu.ua/editions> (дата звернення: 14.10.2025).
17. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Офіційний сайт: Міжнародна наукова конференція «Культурні цінності та суспільні практики в період російсько-української війни». URL: <http://archeos.org.ua/?p=17709> (дата звернення: 14.10.2025).
18. Національна спілка краєзнавців України. Офіційний сайт. Церемонія відзначення переможців і дипломантів Першого всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей. URL : <https://nsku.org.ua/?paged=16&cat=3> (дата звернення: 14.10.2025).

19. Creativity.ua Офіційне медіа. Вебсайт. Довоєнний Хрещатик 1913 року: екскурсія у віртуальній реальності. URL: <https://creativity.ua/life-and-culture/dovoiennyi-khreshchatyk-1913-roku-ekskursiia-u-virtualnii-realnosti/> (дата звернення: 14.10.2025).
20. Гончаров О., Сацький В. Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край». *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2014. № 3/4. С. 133–134.
21. Гончаров О. Участь бібліотек м. Києва у підготовці фахівців історико-краєзнавчого напрямку. *Бібліотека. Люди. Війна. Втрати і звершення: зб. тез і повідомлень Всеукр. наук.-практ. конф., 8 листоп. 2023 р.* / М-во культури та інформ. політики України, Нац. іст. б-ка України, Ін-т історії України НАН України, Центр дослідження історико-культурної спадщини України, Нац. спілка краєзнавців України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, кафедра інформ. технологій; ред. кол.: А. Скорохатова (голова), Н. Волошінська, Т. Спанчак, О. Михайлова, Р. Маньковська, Т. Новальська, О. Покропивна, М. Цінська. Київ, 2023. 394 с. (Сьомі Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька). С. 66–74. (<https://nibu.kyiv.ua/ourbooks/2023/>)
22. Національна спілка краєзнавців України. Офіційний сайт. Визначено переможців Всеукраїнського конкурсу учнівської молоді «Український борщ – національний бренд кулінарної культури». URL: <https://nsku.org.ua/?p=17094> (дата звернення: 14.10.2025).
23. Національна спілка краєзнавців України. Офіційний сайт. ЮНЕСКО у дзеркалі досліджень молоді. URL : <https://nsku.org.ua/?p=19862> (дата звернення: 14.10.2025).